

DEVIANT XULQ-ATVORNING ILMIY-NAZARIY TAHLILI



Akramov Xasan Furkatovich

sotsiologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

доктор философии по
социологическим наукам (PhD)

Doctor of philosophy in
sociology (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada deviantlikning kelib chiqishi, shakllanishi, deviantlik muammosini o'rganigan olimlar fikrlari va olib borilgan tadqiqot natijalari tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada shaxsning destruktiv xatti-harakatlari nazariy jihatdan o'rganilib, "deviantlik"ning ma'nosi va uning tuzilmaviy xususiyatlari, tipologiyasi ochib berilgan. Deviantologiya, kriminologiya va jinoyatchilik sotsiologiyasi doirasidagi nazariyalar tahlili asosida deviantlik, delikventlik va kriminal xatti-harakatlarni mohiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: shaxs destruktivligi, deviant xulq-atvor, deviansiya, deviantlik tipologiyasi, antropotsentrizm, sotsiotsentrizm, konfliktologiya, fenomenologiya, jinoyatchilik, deviantologiya.

SCIENTIFIC AND THEORETICAL ANALYSIS OF DEVIANT BEHAVIOR

Abstract. This article discusses the origin, formation, and various characteristics of deviance in society. The opinion of scientists who have studied the problem of deviance and the results of the conducted research are presented in the article. This article provides a theoretical analysis of destructive personality behavior; reveals the meaning of the word deviance and its structural features, typology. Based on the analysis of theories within the framework of deviantology, criminology and sociology of crime, the article describes deviance, delicacy and criminal behavior.

Keywords: personality destructiveness, deviant behavior, deviation, deviant typology, anthropocentrism, sociocentrism, conflictology, phenomenology, crime, deviantology.

Ma'lumki, deviant xulq-atvor – jamiyatda keng tarqalgan va turli huquqbuzarliklarda namoyon bo'lib, ijtimoiy me'yordan chetga chiqish yoki uni buzish sifatida fanda o'rganilgan hodisa.

XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, pozitiv maktablar shakllanishi bilan jinoyatchilikni o'rganuvchi ta'limotlar paydo bo'la boshladi. Ijtimoiy nazariyalar juda ko'p va ular, skeptiklarning fikriga ko'ra, faqat gipotetik va qisman individning haqiqiy xatti-harakatlari modelini belgilaydi. Sotsiologiya fanida deviant xulq-atvor haqidagi nazariyalar keng tarqalgan, ammo juda noto'g'ri tushunchalar bilan talqin etilib, ularni "shisha minoralari" kabi qo'llash qiyin va tushunarsizligi hammaga ma'lum.

Zamonaviy sotsiologiyada deviant xulq-atvorning bir-biri bilan raqobatlashadigan ko'plab ilmiy yondashuvlari, nazariyalar va uslubiy an'analari shakllandi. Nazariyotchilar va tadqiqotchilarning ma'lum bir ilmiy maktabga sodiqligi, mohiyatan, tadqiqotning qanday usullari, tamoyillari va paradigmatlaridan foydalanilishiga, deviantlik va jinoyatchilikning u yoki bu ijtimoiy yoki tabiiy

omillarga qanday ahamiyat berilishiga bog'liq edi. Ko'rinib turibdiki, deviant xatti-harakatlarning biologik va psixologik nazariyalari antropologik va genetik anomiyalar, instinktlar, psixikaning xususiyatlari va uning holatlari, to'laqonli bo'la olmaslik komplekslari, psixotravmalarning ustuvorligini aniqlash asosida pozitivizm doirasida shakllangan.

Dastlabki sotsiologik nazariyalarda (A.Ketle [1], K.Marks, V.Bonger, E.Dyurkgeym [2, 82]) pozitivlik falsafasi va metodologiyasi ta'siri ostida deviant xatti-harakatni belgilaydigan sotsiotuzilmaviy omillarga obyektiv yo'nalishlarni ifodalashgan.

Zamonaviy deviantologiyada poliparadigmallik sharoitida deviantlikni tahlil qilishning pozitiv istiqboli shakllandi, mustahkamlandi va sotsiolog-funksionalistlarning asarlarida sezilarli darajada rivojlandi, uning doirasida bir qator fundamental sotsiotuzilmaviy nazariyalar yaratildi.

Ular orasida shahar ekologiyasi, ijtimoiy dizorganizatsiya nazariyalari (R.Park, E.Burgess, V.Tomas, F.Znanetskiy, K.Shou, G.McKay) [3], differensial assotsiatsiya (E.Sazerland), submadaniyat (G.Sayks, D.Matza, V.Miller, F.Ferrakuti, M.Volfgang) [4], anomiya va zo'riqish (R.Merton [5], A.Koyen, R.Klauord, L.Olin [6, 58-68]), ijtimoiy nazorat va cheklash (F.Nay, V.Rekless, T.Xirshi, M.Gotfredson) [7] va boshqa ko'plab ishlarni misol qilish mumkin. Bir qator tarkibiy kuchlanish nazariyalari (A.Koyen va boshqalar) [6, 58-68] aniq submadaniyat yondashuvi bilan birlashtirilgan [2, 48].

Deviant xulq-atvor sosiologiyasida ijtimoiy xulq-atvor – psixologik paradigmaning rivojlanishi bilan prosyessual stigmatizatsiya nazariyasida taqdim etilgan deviantlikni tahlil qilishning interaksionistik istiqboli shakllana boshladi (F.Tanenbaum, E.Lemert, G.Beker, E.Shur, J.Kisyuz, F.Zak va boshqalar) [4], dramaturgik yondashuv (I.Gofman va boshqalar) [8], fenomenologik yo'nalish va konstruktlik (S.Genri, D.Milovanovich, P.Filmer, M.Filipson, D.Uolsh va boshqalar) [4]. Fenomenologlar deviantologiyada sotsiologik pozitivizmni keskin tanqid qildilar.

Olimlarning K.Marks va G.Zimmel asos solgan radikal paradigmaga qiziqishi natijasida XX asrning ikkinchi yarmi boshidagi deviant xatti-harakatlar sotsiologiyasida deviantlik va jinoyatchilikni tahlil qilishning ziddiyatli istiqboli shakllandi. Tanqidiy yondashuv va neomarksizmga ishtiyoqli sotsiologlar va kriminologlar neopozitivizmga asoslanib, deviantlik va jinoyatchilikning bir qator “mashhur” konfliktologik nazariyalarini yaratadilar. Ular orasida: G.Voldning guruh mojarosi nazariyalari, O.Terkning kriminallashuvi, V.Chemblissning jinoyatchilikning siyosiy iqtisodiyoti, R.Kvinnining qonuni va jinoyati, D.Grinbergning yoshga bog'liqligi va boshqalarni [9] misol qilish mumkin.

XX asrning ikkinchi yarmidagi sotsiologiya fani nafaqat poliparadigmallikni, polikon-syeptuallikni, balki metodologik plyuralizmni ham namoyish etadi. Utgan asrning 80-yillari oxiri 90-yillari boshlarida an'anaviy deviantologiya va kriminologiya bilan bir qatorda modernizm va pozitivizmning ilmiy nazariyalariga nisbatan yangi tanqidiy yo'nalishlar va yondashuvlar rivojlandi. Bularga fenomenologiya, konstruktivizm, konstitutsiyaviy kriminologiya (S.Genri, D.Milovanovich), feminizm (K.Deyli, M.Chesnind), so'l realizm (J.Yosh, V.Dekesseredi), postmodernizm (B.DiKristina, E.Yang, D.Milovanovich, G.Barak), tinchlikparvarlik kriminologiyasi (G.Pepinski, R.Kuinni) [9], anarxik kriminologiya (B. DiKristina) [10] kiritilgan.

Nima uchun ba'zi odamlar (ularning aksariyati) moslashadi, boshqalari (ularning ozchiliklari) ijtimoiy me'yorlardan chetga chiqadi, degan savolga javob nafaqat spekulyativ, balki ko'proq amaliy ma'noga ega. Bu ijtimoiylashuv va ijtimoiy nazoratni amalga oshirish bo'yicha har qanday loyihaning ajralmas qismidir. Demak, deviantlikni yaxshiroq modellashtirishga imkon beradigan nazariyalarning yaratilishi uning namoyon bo'lishini ijtimoiy nazorat qilish mexanizmlari va amaliyotlarini optimallashtirishga yordam beradi.

Professor Ya.I.Gilinskiy ijtimoiy og'ishlarga quyidagicha ta'rif beradi: "Bu ma'lum bir jamiyatda (madaniyat, guruh) rasmiy ravishda o'rnatilgan yoki amalda shakllangan me'yorlar va kutishlarga mos kelmaydigan inson faoliyatining nisbatan ommaviy, statistik jihatdan barqaror shakllarida (turlarida) ifodalangan ijtimoiy hodisa".[11, 28] Deviantlikni ijtimoiy hodisa sifatida yaratadigan deviant xatti-harakatlar shaxs yoki guruhni ma'lum bir jamiyatdagi "bu yerda va hozir" ijtimoiy me'yorlar va kutishlardan muntazam ravishda chetga chiqishidan iborat. Bir tomondan, deviantlik haqiqiy xulq-atvor harakatlarida, faoliyatlarida (obyektiv xulq-atvor hodisasi) ifodalanadi, boshqa tomondan, bu ijtimoiy qurilma, ijtimoiy harakat subyektlari tomonidan deviant xatti-harakatni ramziy aniqlash jarayonining mahsulidir. Deviantlik an'anaviy ijtimoiy qurilma bo'lib, u ijtimoiy me'yor orqali aniqlanadi. Me'yorlar ma'lum bir an'ana, madaniyat natijasidir, ular odamlar tomonidan yaratilganligi sababli vaqt va makonda nisbiy va o'zgaruvchan hisoblanadi.

"Deviant" so'zi (*lotincha "deviatio" so'zidan olingan*) – chekinish, buzilish, og'ish degan ma'nolarni bildiradi. Deviant xulq-atvor – mavjud jamiyatda o'rnatilgan axloq me'yorlariga mos kelmaydigan insoniy faoliyat yoki ijtimoiy tizimda belgilangan xatti-harakatlarga qarama-qarshi harakatlar majmui.

Deviant xatti-harakatlar noaniq, ya'ni ijtimoiy yoki individual oqibatlariga ko'ra, ham ijobiy, ham salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Deviantlik ijtimoiy o'zgarish mexanizmini belgilaydi.

Ijobiy deviantlar – buyuk ijodkorlar va daholar o'z davrlarida taraqqiyotga katta hissa qo'shdilar. Biroq, ularning ko'plari, eng yaxshi holatda, unutilib ketishdi, eng yomoni, inkvizitsiya olovida bid'atchilar, ya'ni o'z davrining qoidalariga binoan deviant sifatida yoqib yuborildi.

Salbiy deviantlar – bu deviant xatti-harakatlari bilan o'zlarining jismoniy yoki axloqiy sog'lig'ini buzadigan, boshqalarga tahdid va muammolarni keltirib chiqaradigan odamlar.

Olimlar salbiy deviantlikni o'rganishga ko'proq e'tibor berishadi, chunki uning ko'lamini o'sishi va jinoyatchilik, alkogolizm, giyohvandlik, fohishabozlik, o'z joniga qasd qilish xatti-harakatlari, qimor o'yinlari va boshqalar ko'rinishlari jamiyatdagi murakkab ijtimoiy muammodir. XX asrning oxirlarida, N.Kristi yozganidek, kriminologlar "jazo inqirozi"ning boshlanishini tan olishadi, bu ijtimoiy nazoratning odatiy choralari salbiy, ba'zan o'ta repressiv sanksiyalarning ustunligi bilan deviantlarga ozmi-ko'pmi samarali ta'sir qila olmaslikda namoyon bo'ladi [10]

Deviantlikning turli xil ko'rinishlarining o'sishi, ijtimoiy o'zgarishlarning tezlashishi va jamiyatning postmodern davrga o'tishi sharoitida "qonun va tartib" dominant modeli doirasida ijtimoiy nazorat samaradorligining pasayishi, "zamonaviy kapitalizm" jarayonlarini nazariy tushunish, deviantlikni tushuntirish masalasi keskin ko'tarildi. Postmodernistlarning ta'kidlashicha, "deviatsiya fenomeni jamiyatning ajralmas kelajagi hisoblanadi" [3], ayrimlarining fikricha bu "nazorat illyuziyasi bilan bog'liq holat bo'lib, u umidlardan voz kechish kerak" [4], degan fikrlarga kelingan.

Agar odamlarning xatti-harakatlarini boshqaradigan ijtimoiy sabablarga ko'ra og'ish manbalari qidirilsa, uning og'ishlarni tushuntirishi sotsiotsentrik hisoblanadi. Bundan tashqari, o'z joniga qasd qilishni individual psixologik sabablar bilan izohlash qat'iy rad etiladi. "O'z joniga qasd qilish, – deydi E. Dyurkgeym, – asosan shaxsning ichki xususiyatlariga emas, balki odamlarni boshqaradigan tashqi sabablarga bog'liqdir" [12].

Deviantologiyada, ayniqsa, uning eng rivojlangan qismida – jinoyatchilik sotsiologiyasi yoki kriminologiyada deviantlikni modellashtirish bo'yicha ulkan nazariy tajriba to'plangan. Yaratilgan nazariy modellar mavjud deviant amaliyotlarning aksidir. Samarali nazariya deviant, huquqbuzarlik faktlari va hodisalarini tushunish uchun ko'plab qiyin "narsalarning tasodifiy tomonini" ochishga yordam beradi. Bundan tashqari, nazariya jinoiy xatti-harakatlar va boshqa og'ishlarning yangi, hali

noma'lum misollarining mohiyatini tushunish va tushuntirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Nazariyalar deviant xatti-harakatlarning tabiati haqidagi eng keng tarqalgan savollarga javob beradi.

“Nazariya” tushunchasining ko‘plab talqinlari mavjud. Juda ishonchli ta’riflardan biri taniqli amerikalik kriminolog Don Gottfredson tomonidan ilgari surilgan. Uning fikricha, “nazariyalar bir-biriga bog‘liq bo‘lgan bir qator hukmlardan iborat bo‘lib, ular ma’lum bir sinfdagi voqealarni tasvirlash, tushuntirish, bashorat qilish va oxir-oqibat ularni boshqarish imkonini beradi” [13].

Demak, deviantologik nazariya – bu deviantlik sinfidagi bir qator hodisalarni tavsiflash, ularning determinatsiya omillarini keltirib chiqaradigan boshlanishini tushuntirish va bashorat qilish imkonini beradigan tartibli va o‘zaro bog‘liq bayonotlar to‘plami.

Deviantolog Kennet R.Xover nazariyadan ijtimoiy fanlarda foydalanishning to‘rtta asosiy usulini aniqlaydi: empirik ma’lumotlarni talqin qilish uchun namunalar bilan ta’minlash (xususiyatlari); bir tadqiqotni boshqasi bilan bog‘lash; tushunchalar va o‘zgaruvchilar maxsus ma’noga ega bo‘lgan uslubiy asosni (frameworks) yaratish; olingan ilmiy natijalarni sifatli talqin qilish [13].

Shubhasiz, huquq, huquqni muhofaza qilish, ijtimoiy ish, sosiologiya, psixologiya, pedagogika sohalarida professional martaba qurishni rejalashtirganlar uchun klassik va zamonaviy deviantologiyaning nazariy asoslarini chuqur bilish zarurdir. Aslida, deviantlikning eng ijtimoiy xavfli turi sifatida jinoyatga olib keladigan har qanday xatti-harakatni deviant xatti-harakatlarning u yoki bu nazariyasi bilan tavsiflash mumkin.

Shuning uchun, deviant xulq-atvor nazariyalari nafaqat mutaxassislarining, balki eng oddiy odamlarning qiziqish doirasidir va ular farzandlarining kelajagi ular uchun konformizm nuqtai nazaridan yoki undan ham yaxshiroq – ijobiy deviantlik nuqtai nazaridan ko‘rinadi.

Amerikalik sotsiolog va kriminolog Edvin Sazerlend 1947-yilda kriminologiyani qonunchilik, huquqbuzarlik va huquqni qo‘llashning ichki jarayonlari to‘g‘risidagi ta’limot sifatida belgilagan [14]. Ushbu ta’rif kriminologik nazariyalarning klassik tipologiyasi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Sazerlend fikriga ko‘ra, jinoyatchilikni rasmiy ijtimoiy nazorat qilish sohasi haqidagi nazariyani ta’kidlash uchun asos sifatida ko‘rib chiqilsa, unda jinoyatchilik qonunini yaratish va qo‘llash nazariyalari ma’lum bir konvensiyaga ega bo‘lgan guruhga kiradi. Ushbu nazariyalar jinoiy xatti-harakatlar qanday va nima uchun qurilganligi haqidagi savollarga javob beradi va uning tashuvchilari jinoyatchilar deb ta’riflanadi. Davlat jinoyatchilikka qanday huquqiy yo‘llar bilan qarshi turadi, bu qonun buzilgan taqdirda amalga oshiriladigan harakatlar turini (jazo chorasini) belgilaydi. Agar ijtimoiy yoki huquqiy normalarni buzishdan iborat bo‘lgan xatti-harakatlar obyekt sifatida ko‘rib chiqilsa, Sazerlendning fikriga ko‘ra, bunday model deviant yoki jinoiy xatti-harakatlar nazariyalariga tegishli hisoblanadi.

Deviantlik nazariyasida nima uchun odamlar ijtimoiy va huquqiy normalarni buzadi, degan savolga javob beriladi. Biroq, bu savol bir-biri bilan bog‘liq ikkita jihatiga ega. *Birinchidan*, nazariyalar turli xil ijtimoiy guruhlar va jamoalarda deviant va jinoiy xatti-harakatlar darajasida ma’lum farqlar mavjudligini tushunishga imkon beradi. Gender farqlari nuqtai nazaridan, erkaklar ayollarga qaraganda jinoiy harakatlarning ishtirokchisiga aylanish ehtimoli ko‘proq. Ko‘p millatli va ko‘p madaniyatli jamiyatlarda jinoyatchilik darajasi etnik jihatdan bir xil va hukmron madaniyatga ega bo‘lgan jamiyatlarga qaraganda sezilarli darajada yuqori bo‘ladi. Bunga misol qilib, Yaponiyada jinoyatchilik darajasi AQSH va eng rivojlangan Yevropa mamlakatlariga qaraganda ancha past.

Ikkinchidan, deviantlik nazariyalarida ba’zi odamlar deviant harakatlar va jinoyatlarga moyillik bildirishsa, boshqalarida esa bunga moyillik yo‘q bo‘ladi. Insonni me’yorlarni buzishga moyilligini nima belgilaydi? Nima uchun ba’zi odamlar, barcha imkoniyatga ega bo‘lib, jinoyat sodir etishadi,

boshqalari esa bir xil imkoniyatlarga ega bo'lib, qonunni buzmaydilar? Nima uchun ba'zi shaxslar jinoiy martaba qurishga moyildirlar, boshqalari esa bir marta qoqilib, jinoyatdan butunlay voz kechishadi?

Ko'rib turganingizdek, savollarning birinchi guruhi deviantlikning ijtimoiy va guruh modellarini aniqlashga, ikkinchisi, deviantning individual farqlari va shaxsiy xususiyatlariga qaratilgan. Agar deviantlik nazariyasi deviantlik va huquqbuzarlikning umumiy tipik farqlari va umumiy ijtimoiy determinantlarini qamrab olsa, u deviant xatti-harakatlarning makro nazariyalari deb ataladi. Agar nazariya qoidalari shaxs yoki kichik guruh darajasida huquqbuzarlik va salbiy og'ishlarning boshqa shakllarining sababiy majmuasini tavsiflasa, u mikro darajadagi deviantlik nazariyalariga tegishli hisoblanadi.

Deviant xatti-harakatlar nazariyalarini farqlash uchun turli xil asoslardan foydalaniladi. Donald Kressi jamiyatning barcha qatlamlarida deviantlik va jinoyatchilikning ommaviy tarqalishi mezonlariga, shuningdek, deviant xatti-harakatlarning individual namoyon bo'lishining o'ziga xosligiga e'tibor qaratdi. Ronald Akers deviantlik nazariyalarini tarkibiy va protsessual nazariyalarga ajratdi [9]. Strukturaviy nazariyalar shuni ko'rsatadiki, guruhlar, jamoalar va sinflar o'rtasidagi jinoyatlar nisbati jamiyatning ijtimoiy-madaniy tuzilishidagi o'zgarishlar bilan belgilanadi. Protsessual nazariyalarga ko'ra, odamlar jinoyat sodir etishadi, chunki ular o'tmishdagi huquqbuzarlik tajribasiga ega, ba'zi voqealarni boshdan kechirgan va muayyan jinoiy vaziyatlarga o'ziga xos shaxsiy fazilatlar va reaksiyalarga ega bo'ladi.

Tiplashtirish paradigmatic asosga tayanadi. Buni esa, deviantlikning sotsiologik nazariyalarini organik-tarkibiy-funksionalistik, ziddiyatli-radikal, ijtimoiy-xulqiy-psixologik deb tasniflash mumkin. Nazariyalarni vaqt mezoniga ko'ra, erta, kech davrlarga ajratish mumkin. Tasniflarda ba'zan metodologik yondashuv (metafizik, pozitiv, pozitiv bo'lmagan) asos sifatida ishlatiladi.

Deviantlik nazariyalari individual va sotsiosentrik deb ajratiladi. Greg Barak deviantlikning modernistik va postmodern nazariyalarini tahlil qiladi. Bir qator xorijiy sotsiologlar ilmiy ishlarida deviantlik va jinoyatchilikni tahlil qilishning turli nazariy istiqbollarini ajratib ko'rsatish keng qo'llanilgan. Ularga: pozitivlik, sotsiotuzilmaviy, interaksionist, konfliktologik, radikal-tanqidiy, modernistik, postmodern, integrativlar kiradi.

Zamonaviy deviantologiyada deviantlik nazariyalarini tiplashtirish juda keng tarqalgan bo'lib, bu yuqorida sanab o'tilgan barcha mezonlarni fanlararo yondashuv doirasida ishlatishga imkon beradi.

Deyarli barcha xorijiy va ba'zi mahalliy manbalarda antropo-biologik, psixologik va haqiqiy sotsiologik nazariyalarni ajratishga asoslangan tipologiya mavjud. Antropo-biologik nazariyalarda deviant xatti-harakatlarning tushuntirish modellari antropologik, biologik, biokimyoviy va genetik omillarning ustunligi doirasida quriladi. Psixologik nazariyalarda deviantlikni aniqlash psixologik shikastlar, neyropsixologik disfunktsiyalar, kamsitilish komplekslari, shaxsning psixoseksual rivojlanish bosqichlari, umidsizlik, tajovuzkor istaklar yoki ijtimoiy o'rganish ta'siri bilan bog'liq psixologik o'zgaruvchilar bilan tavsiflanadi. Bundan tashqari, antroposyentrizm doirasida yaratilgan zamonaviy nazariyalar ijtimoiy-madaniy va boshqa tarkibiy omillarning deviant xatti-harakatlarning genezisiga ikkilamchi ta'sirlarni istisno etishmaydilar.

Deviantlikning sotsiologik nazariyalari, bir tomondan, sotsiosyentrizmdan kelib chiqadi, sotsiotuzilmaviy, madaniy, funksional, konfliktologik kontekstlarni tahlil qilishni hisobga olgan holda deviantlik va jinoyatchilikning mohiyatini hisobga oladi. Boshqa tomondan, deviantlik ramziy interaksionizm, fenomenologiya, konstruktivizm doirasida individual markazlashgan pozitsiyalardan o'rganiladi.

Uning tabiati ijtimoiy interaktsiya jarayoni, ijtimoiy qurilma sifatida aloqa natijasida baholanadi. Agar antroposyentrizm doirasida biologik pozitivizm hukmronlik qilsa, sotsiosyentrizm doirasida sotsiologik pozitivizm, fenomenologiya va postmodernizm bilan raqobatlasha oladi.

Jahon deviantologiyasidagi nazariy merosning antropo-biologik, psixologik va sotsiologik nazariyalarga bo'linishi juda biryozlamalik bilan amalga oshirilgan, chunki deviantologik tahlildagi ko'plab toifalar bir-biri bilan o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiradigan nazariyalardir. Masalan, tuzilish va jarayon tushunchalari bir-biriga bog'liq va bir-birini to'ldiradi, insonning deviant xulq-atvori tabiatida biologiya va psixologiya o'rtasida ham ko'p o'xshashliklar mavjud. Ijtimoiy nazoratni deviantlikdan ajratish qiyin, bu bir-birini to'ldiruvchi toifalar, chunki uning salbiy sanksiyalar orqali haddan tashqari qo'llanilishi ko'pincha deviant stigmatizatsiyasini va natijada retsidivizm va deviant martabani keltirib chiqaradi. Biologik korrelyatsiyalar ijtimoiy va psixologik o'zgaruvchilarni hisobga olgan holda ko'rib chiqiladi.

Deviant xulq-atvor – jamiyatda o'rnatilgan axloq me'yorlariga mos kelmaydigan insoniy faoliyat yoki xatti-harakat, ijtimoiy hodisa. U yolg'ochilik, dangasalik, o'g'rilik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, o'z joniga qasd qilish va boshqa ko'plab shu kabi holatlarda namoyon bo'ladi. Deviant xulq deganda, quyidagi ijtimoiy harakatlar nazarda tutiladi:

a) *jinoyatchilik*. Muayyan davlatda o'rnatilgan qonun va me'yorlarga nisbatan ayrim shaxslarning salbiy munosabati, jinoiy faoliyati, mazkur holatni bajargan shaxs esa jinoyatchi hisoblanadi.

b) *ichkilikbozlik*. Bu borada ilmiy adabiyotlarda bir qator qarashlar mavjud: 1) alkogolni onda-sonda iste'mol qilish; 2) alkogolni ko'p iste'mol qilish – spirtli ichimliklarni muntazam, ya'ni haftada bir martadan bir necha martagacha, o'rtada tanaffus bilan ko'p miqdorda (200 ml. dan oshiq) iste'mol qilish. Bu ko'pincha alkogolizmga olib keladi; 3) Alkogolizm – spirtli ichimliklarga patologik (muttasil) o'rganib qolish bilan tavsiflanuvchi kasallik turi.

c) *giyohvandlik*. Giyohvandlik yoki unga tenglashtirilgan psixotrop vositalarga doimiy ruju qo'yish va ko'rsatmalarsiz iste'mol qilish.

d) *fohishabozlik*. Fanda rasmiy nikohsiz jinsiy aloqa ikkita turga bo'linadi, ya'ni: *konkubinat* – nikohsiz birga yashash; fohishabozlik – pul uchun o'z tanasini sotish. G'arbda asosan ikkinchisi qoralansa-da, sharqda ikkala holatga ham delikventlik sifatida qaraladi.

Deviantologik nazariyalar pozitivizm doirasida deviantlik tabiati va uning etiologiyasi to'g'risida u yoki bu tushunchani taklif qiladi. Yondashuvlar va nazariy konstruksiyalarning xilma-xilligi ilmiy munozaralarni keltirib chiqaradi. Ularning ba'zilarining qoidalari tanqid qilinadi, chunki ular juda ziddiyatli va to'liq asoslanmagan.

Bir qator nazariyalar subyektivizm, deviantlik omillarini baholashda mafkuralashtirish yoki yondashuvning past amaliy qiymati uchun tanqid qilinadi. Albatta, nazariya qiymat jihatidan neytral bo'lishi muhimdir. Shu bilan birga, ularning bir qatori muhim mafkuraviy yukini ko'taradi.

Deviantologik nazariyalar boshqa har qanday nazariya singari, faqat ilmiy mezonlarga muvofiq baholanishi kerak. Ulardan asosiysi, pozitivistik mantiqqa rioya qilgan holda, empirik asoslilik mezonidir. Bu nazariyani tajriba, amaliyotdan sinchkovlik bilan to'plangan faktlar bilan baholashga (uni tasdiqlash yoki rad etishga) imkon beradi. Bundan tashqari, nazariya mantiqiy ketma-ketlik va izchillik, isbotlash, qo'llash sohasi, amaliy foyda mezonlariga javob berishi kerak bo'ladi. Shulardan ayrimlarini ko'rib chiqamiz.

Empirik asoslilik. Bu nazariyaning eng muhim baholash mezonidir. Bu shuni anglatadiki, agar nazariya amalda tasdiqlansa, nazariya to'g'ri bo'ladi. Biroq, ijtimoiy fanlarda mutlaqo to'g'ri nazariyalar mavjud emas va bo'lishi ham mumkin emas, chunki bilim nisbiy toifadur. Shu sababli, nazariya qanchalik empirik asoslanganligi, to'plangan empirik faktlar uning zaif yoki kuchli qo'llab-

quvvatlanishini ta'minlashi, ma'lum bir nazariya va boshqa deviantlik nazariyalarining empirik asosligi qanday taqqoslanadi degan savolga javob berish muhimdir.

Empirik asoslilik nazariyasi har doim jinoiy harakatni keltirib chiqaradigan o'zgaruvchilarni aniq belgilashi kerak degani emas. Ma'lumki, sababiylikning an'anaviy chiziqli tushunchasi shuni ko'rsatadiki, X omil Y ta'sirini keltirib chiqarishi kerak. Boshqacha qilib aytganda, X omil Y xatti-harakatlarini qo'zg'atish uchun bir vaqtning o'zida "zarur" va "yetarli" shart-sharoitlar bo'lishi kerak. Ammo deviantlikni aniqlash shartlari deviant xatti-harakatlarning biror-bir nazariyasini bir vaqtning o'zida zarur va yetarli darajada tushuntirish o'zgaruvchilarining to'plamini kafolatlay olmasligidadir.

Deviantologik nazariyalarning empirik asosligini baholash uchun zamonaviy tadqiqotchilar sababiylikning ehtimoliy chiziqli bo'lmagan tushunchasidan kelib chiqadilar. Bunda X omilining mavjudligi Y jinoyat hodisasining boshlanishini ko'proq ehtimolga aylantiradi. Boshqacha qilib aytganda, jinoiy xatti-harakatlarning o'zgarishi ma'lum bir tarzda nazariya tomonidan aniqlangan tushuntiruvchi o'zgaruvchilarining o'zgarishi bilan bog'liq. Nazariy modelda deviantlikni o'zgaruvchilari majmuasining faqat ma'lum (ko'proq yoki kamroq) ehtimollik natijasida paydo bo'lgan funksiya sifatida belgilaydi. Bundan tashqari, boshlang'ich o'zgaruvchilar va deviant xatti-harakatlarning o'zaro bog'liqligi qanchalik kuchli bo'lsa, nazariyaning empirik asosligi shunchalik mukammal bo'ladi.

Dastlabki o'zgaruvchilar va funksiya o'rtasidagi munosabatni ehtimollik qiymatida sababchi sifatida talqin qilib, uning yo'nalishini baholash kerak, chunki teskari aloqalar mavjud bo'lganda mustaqil va bog'liq o'zgaruvchilar joylarni o'zgartirishi mumkin. Misol uchun, nazariya qiyin o'smir mahalliy yoshlar jinoiy guruhi vakillari bilan aloqalar va do'stlik natijasida huquqbuzarlik xatti-harakatlarida ishtirok etishini taxmin qilishi mumkin. Bir kishining jinoiy xatti-harakati va uning do'stlari guruhining huquqbuzarligi o'rtasidagi bog'liqlik nazariyani qo'llab-quvvatlash uchun dalil bo'lishi mumkin. Biroq, bu fikr-mulohazalar qayta aloqa ham bo'lishi mumkin. Shaxsning o'zi jinoyat yo'lini tutadi va keyin jinoiy faoliyat bo'yicha yosh ittifoqchilarni qidiradi. Shuning uchun o'spirinning huquqbuzarligi, avvalgi jinoiy tajribasi natijasida ham qaram, ham mustaqil o'zgaruvchi bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, deviantologiyada sababiylikni ehtimollik bilan tushunish turli omillar (genetik, psixologik, tarkibiy, ijtimoiy-madaniy) faqat deviantning harakatlariga ta'sir qiladi va cheklaydi deb taxmin qilishga imkon beradi. Shu bilan birga, ular unga jinoiy yoki boshqa deviant xatti-harakatlarni individual tanlash uchun joy qoldiradilar, shuning uchun ham ularni aniq bashorat qilib bo'lmaydi.

Mantiqiy ketma-ketlik va izchillik. Ilmiy nazariyaning eng muhim xususiyatlaridan biri bu uning qoidalari mantiqning universal talablariga so'zsiz muvofiqligi: aniq belgilangan tushunchalar, mantiqiy tuzilgan hukmlar, izchil qoidalar va xulosalar kiradi. Masalan, agar nazariyada jinoyatchilar biologik jihatdan to'laqonlilik deb da'vo qilsa va bu ularning deviant xatti-harakatlarini tushuntirsa, unda oiladagi shaxsning ijtimoiylashuvi huquqbuzarlikning asosi ekanligi haqidagi da'voga asoslana olmaydi.

Isbotlanish. Ilmiy nazariya obyektiv va barqaror faktlar, dalillar bilan isbotlanishi kerak. Agar nazariyani empirik tarzda sinab ko'rish mumkin bo'lmasa, unda u ilmiy ahamiyatga ega emas. Nazariyaning isbotlanishi – bu tegishli empirik dalillar bilan tasdiqlanishi yoki rad etilishi mumkin bo'lgan daraja. U empirik tekshiruv uchun, uning farazlarini tasdiqlaydigan yoki rad etadigan dalillarni tahlil qilish uchun ochiq bo'lishi kerak.

Biroq, deviantlik nazariyasi, agar uning qoidalari tautologiyani o'z ichiga olsa, isbotlanmasligi mumkin. Tautologik bayonotni e'tirofi, agar u ta'rifi bo'yicha to'g'ri bo'lsa yoki aql-idrokning ayanchli doirasini yaratsagina bo'ladi. Masalan, tautologiya quyidagi hukmga asoslanadi. Nazariya

muallifi zaif, o'zini tuta bilishni jinoyatdan o'zini tuta olmaslik deb ta'riflaydi va keyin zaif o'zini tuta bilish qonunni buzish sababi deb faraz qiladi. Agar hukmlar shunchalik nomukammal bo'lganda, har qanday bahsli empirik dalillarni nazariya uchun unga qarshi talqin qilish yoki qayta talqin qilish mumkin bo'lsa, nazariya isbotlanmasligi mumkin. Agar nazariya amalda o'lchanadigan faktlar va hodisalar bilan hech qanday aloqasi bo'lmasa, uni isbotlab bo'lmaydi. Agar unda ishlatiladigan tushunchalarga obyektiv mos keladigan faktologiyani topish imkoni bo'lmasa, hatto tautologik bo'lmagan nazariyani ham isbotlab bo'lmaydi. Masalan, gipotezada aytilishicha, odamlar ba'zi ko'rinmas yovuz ruhlarning hiyla-nayranglari ta'sirida jinoyat sodir etishadi. Aytish joizki, bu yovuz kuchlar aslida tabiatda mavjudmi yoki yo'qmi, ular jinoyat uchun javobgarmi yoki yo'qligini tasdiqlaydigan faktlar yo'q. Bunday holda, nazariyani isbotlash mumkin emas.

Qo'llash doirasi. Deviantlik nazariyasi juda cheklangan yoki keng ko'lamga ega bo'lishi mumkin. Masalan, xakerlar va frikerlarning yuqori texnologiyali jinoyatlari fenomenologiyasini tavsiflovchi nazariya yetarlicha asosli, ammo yuqori texnologiyali jinoyatchilik doirasi bilan cheklangan. Shu bilan birga, "ko'k yoqali" jinoyatchilik sohasida u mutlaqo yaroqsiz bo'lishi mumkin. Eng yaxshi nazariya – bu eng keng qoidabuzarlik to'plamini modellashtiradigan nazariya. Agar tushuntirish modeli ko'p sonli jinoyatlarni bir nechta qisqa, ammo sig'imli qoidalar bilan tavsiflasa, u ko'plab tushunchalar va hukmlarni ilgari suradiganlarga qaraganda afzalroqdir, ammo ularga nisbatan kam sonli huquqbuzarliklar bilan "ishlaydi".

Amaliy foyda. Deviantologik nazariyaning ahamiyatini uning deviant xatti-harakatlar ustidan ijtimoiy nazoratni takomillashtirish va ta'minlashdagi foydalari bilan baholash mumkin. Nazariya salbiy deviantlikning mohiyatini qanchalik yaxshi tushuntirsa, uning asosida ushbu murakkab ijtimoiy muammoni hal qilish choralari va usullarini ishlab chiqish shunchalik yaxshi bo'ladi. Jinoyatchilikni cheklash, giyohvandlik va giyohvandlik moddalari trafigiga qarshi kurashish va politsiya hamda ichki ishlar kuchlarini tashkil etishning har qanday dasturi deviant va xususan, huquqbuzarlik xatti-harakatlarini tushuntirishga asoslangan bo'ladi. Deviantlikning barcha ma'lum nazariyalari huquqni qo'llash va ijtimoiy nazorat amaliyotida qo'llaniladigan qoidalarni ilgari suradi. Qonun chiqaruvchilarga Jinoyat kodeksiga o'zgartirishlar kiritish bo'yicha tavsiyalar berish hamda boshqa qonun hujjatlarini samarali deviantologik nazariyaga asoslanishi kerakligi tushuntirishda asqatadi. Bunday holda, jinoyatga oid siyosat va huquqni qo'llash amaliyoti qat'iy ilmiy asosga ega bo'ladi. Bu deviant xulq-atvor nazariyalarining haqiqiy qiymati va amaliy foydasi hisoblanadi.

Foydalanilgan manbalar / References

1. Кетле А. Социальная система и законы, ею управляющие. – СПб., 1866. – С.100.
2. Дюркгейм Э. Норма и патология // Рубеж: Альманах социальных исследований, 1992. – №2. – С.82.
3. Schmallegger F. Criminology today: an integrative introduction. New Jersey, 1999.
4. Shmallegger F. Criminology today: an integrative introduction. 2nd ed. New Jersey, 1999.
5. Мертон Р.К. Социальная структура и аномия / Социология преступности. – М., 1966.
6. Cohen A. K. Anomie and Deviant Behavior. – N.Y., 1966.
7. Hirschi T. Causes of delinquency. Berkeley: University of California Press, 1969.
8. Гоффман И. Представление себя другим в повседневной жизни. – М.: Канонпресс, 2000. – 304 с.
9. Akers R. Criminological theories: introduction and evaluation 2nd ed. Los Angeles: Roxbury publishing company, 1997. – P.2.
10. Кристи Н. Пределы наказания / Пер. с англ. В.М. Когана; Под. ред. А.М. Яковлева, Вступ. ст. А.М. Яковлева, В.М. Когана. – М.: Прогресс, 1985. – 176 с.
11. Гилинский Я.И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Изд-во Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – С.28. – 520 с.
12. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Пер. с франц. – М.: Мысль, 1994. – 237 с.
13. Higgins P, Butler R. Understanding Deviance. McGraw-Hill Book Company, 1982. – P.2.
14. Luhman N. Beobachtungen der Moderne. Opladen. Westdeutscher Verlag. 1992.